

Katarzyna Brodzińska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

KIERUNKI I MOŻLIWOŚCI ROZWOJU GOSPODARSTW ROLNYCH NA OBSZARACH NATURA 2000

DIRECTIONS AND POSSIBILITIES OF FARM'S DEVELOPMENT IN NATURA 2000 AREA

Słowa kluczowe: Europejska Sieć Ekologiczna „Natura 2000”, program rolnośrodowiskowy, rolnictwo

Key words: European Ecological Network “Natura 2000”, agri-environmental programme, agriculture

Abstrakt. Celem badań było określenie kierunków użytkowania ziemi znajdującej się w dyspozycji beneficjentów PR i możliwości rozwoju gospodarstw położonych na obszarach ESE N2000 w ramach programu rolnośrodowiskowego. Badania przeprowadzono w 2011 r. w województwie warmińsko-mazurskim i objęto nimi 588 gospodarstw rolnych, w tym 125 gospodarstw położonych na obszarach ESE N2000. Z badań wynika, że na obszarach ESE N2000 duży odsetek stanowią gospodarstwa bez siedliska (25,6%), bez inwentarza (64%) oraz nieuzyskujące przychodu ze sprzedaży produktów rolnych (40,3%). Oznacza to, że w przypadku zmniejszenia subwencji, ta grupa gospodarstw może poszukiwać innych kierunków użytkowania posiadanych zasobów ziemi, niekoniecznie przyjaznych środowisku.

Wstęp

Tradycyjne formy ochrony opierające się na zakazach i ograniczeniach są rozwiązaniem niewystarczającym i mało efektywnym w odniesieniu do ochrony siedlisk użytkowanych rolniczo. Stworzenie Europejskiej Sieci Ekologicznej „Natura 2000” (ESE N2000) przełamuje nurt konserwatorski w ochronie przyrody, a wprowadzenie instrumentów stymulujących do podejmowania działań na rzecz ochrony środowiska w formie zachęt finansowych ma na celu większe zaangażowanie społeczności lokalnych w działania prośrodowiskowe [Slootweg 2005, Mandal 2011]. Chodzi głównie o program rolnośrodowiskowy (PR), który w pakiecie ochrona zagrożonych ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach ESE N2000 w wyższym wymiarze finansowym wspiera przyjazne środowisku praktyki gospodarowania. Z punktu widzenia korzyści środowiskowych ważna jest jednak również koncentracja pozostałych pakietów PR¹ na obszarach cennych przyrodniczo. W związku z tym można postawić pytanie, jakie są szanse i zagrożenia rozwoju gospodarstw rolnych położonych w tej strefie ograniczeń środowiskowych. Celem badań było określenie kierunków użytkowania ziemi znajdującej się w dyspozycji beneficjentów PR i możliwości rozwoju gospodarstw położonych na obszarach ESE N2000 w ramach programu rolnośrodowiskowego.

Material i metodyka badań

Material badawczy stanowiły wyniki badań terenowych², które przeprowadzono od sierpnia do grudnia 2011 r. na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. Objęto nimi rolników (588) realizujących zobowiązania rolnośrodowiskowe w ramach PR, przy czym 125 gospodarstw położonych było na obszarach ESE N2000, a 463 poza tymi obszarami i stanowiły one próbę porównawczą.

W województwie warmińsko-mazurskim obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) obejmują powierzchnię 577 453 ha, a specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO) 258 236 ha, co stanowi w

¹ Od 2011 r. również pakiet ekstensywne trwałe użytki zielone może być realizowany wyłącznie na obszarach ESE N2000.

² Badania zrealizowano w ramach projektu badawczego sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki NN 305296340.

sumie ok. 34,6% powierzchni geodezyjnej województwa [Brodzińska 2012]. Ponieważ obszary te częściowo pokrywają się, a użytki rolne na obszarach ESE N2000 stanowią ok. 36%, można przyjąć, że próba badawcza jest reprezentatywna nie tylko w odniesieniu do ogółu gospodarstw uczestniczących w PR (8,5% beneficjentów PR), ale również w odniesieniu do lokalizacji gospodarstw na obszarach ESE N2000 i poza nimi.

Badania przeprowadzono przy wykorzystaniu standaryzowanego kwestionariusza wywiadu, przy czym część danych liczbowych pozyskano z planów rolnośrodowiskowych oraz wniosków o płatności obszarowe. Dodatkowym źródłem informacji były dane z Systemu Informacji Zarządczej Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR).

Wyniki badań

Ograniczenia³ wynikające z prowadzenia produkcji rolnej na obszarach Natura 2000 dotyczą głównie inwestycji (np. budowy, rozbudowy gospodarstwa) i innych działań ingerujących w środowisko przyrodnicze (np. melioracje, konserwacja rowów odwadniających, budowa urządzeń wodnych zatrzymujących wodę), które mogą wymagać wykonania oceny oddziaływania na środowisko. Rolnicy, którzy nie zamierzają podejmować takich działań, a prowadzą gospodarstwa rolne położone na obszarach ESE N2000 (o ile obszary te nie są objęte równocześnie innymi prawnymi formami ochrony) nie mają obowiązku ograniczania produkcji, a jedynie są stymulowani do podejmowania działań prośrodowiskowych. Zdaniem Zegara [2011] położenie gospodarstwa rolnego na terenach ESE N2000 może powodować pewne niekorzyści, ale też może stwarzać szanse rozwoju. Według tego autora, gospodarstwa zlokalizowane na terenach ograniczeń środowiskowych, z reguły o niższej waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej, znajdują się w gorszej sytuacji produkcyjno-ekonomicznej. W celu jej poprawy powiększają obszar użytków rolnych, optymalizują strukturę produkcji lub podejmują pozarolniczą działalność.

Z przeprowadzonych badań wynika, że struktura obszarowa objętych badaniami gospodarstw realizujących zobowiązania rolnośrodowiskowe na obszarach ESE N2000 jest korzystniejsza niż gospodarstw porównawczych. Dotyczy to głównie gospodarstw o powierzchni ponad 100 ha, których odsetek jest ponaddwukrotnie większy (23,2%). Większa o 37,8%, jest średnia powierzchnia gospodarstwa, przy czym różnice dotyczą przede wszystkim średniej powierzchni całkowitej gospodarstwa, ze względu na większy udział lasów i gruntów zadrzewionych⁴. Mniejsze różnice występują w zakresie powierzchni użytków rolnych, na obszarach ESE N2000 jest ona większa o 15,8%. Natomiast średnia powierzchnia gruntów rolnych jest większa już tylko o 4,1%. Trzeba zaznaczyć, że gospodarstwa realizujące program rolnośrodowiskowy pod wieloma względami znacznie się różnią od ogółu gospodarstw rolnych w województwie warmińsko-mazurskim. Średnio zasoby użytków rolnych w objętych badaniami gospodarstwach w 2011 r. były prawie dwukrotnie większe (43,80 ha) niż w gospodarstwach otrzymujących płatności obszarowe (23,65 ha). Cechą charakterystyczną gospodarstw uczestniczących w PR był duży odsetek gospodarstw bezinwentarzowych i nieposiadających siedliska [Brodzińska 2013]. Analizując te cechy w zależności od lokalizacji gospodarstw można zauważyć, że zarówno odsetek gospodarstw, które nie mają siedliska, jak i gospodarstw bezinwentarzowych jest większy w gospodarstwach położonych na obszarach ESE N2000 (odpowiednio o 5,1 i 5,9 p.p.). Mniejszy jest natomiast odsetek gospodarstw osiągających przychód ze sprzedaży płodów rolnych. Na obszarach ESE N2000 przychód ze sprzedaży uzyskiwało 59,7% objętych badaniami gospodarstw rolnych, natomiast poza tymi obszarami 67,9%. Średni przychód ze sprzedaży był jednak zbliżony (tylko o 1,7% niższy niż w gospodarstwach rolnych zlokalizowanych poza obszarami ESE N2000) i kształtował się na niskim poziomie ok. 1400 zł/ha UR (tab. 1).

³ Art. 36. Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody w sposób bardzo ogólny reguluje kwestie związane z prowadzeniem działalności rolniczej na obszarach Natura 2000. W artykule tym zapisano, że „na obszarach Natura 2000, nie podlega ograniczeniu działalność związana z utrzymaniem urządzeń i obiektów służących bezpieczeństwu przeciwpowodziowemu oraz działalność gospodarza, rolna, leśna, łowiecka i rybacka, a także amatorski połów ryb, jeżeli nie oddziałuje znacząco negatywnie na cele ochrony obszaru Natura 2000.

⁴ Lasy i grunty zadrzewione stanowią średnio 32,3% powierzchni całkowitej gospodarstwa na obszarach Natura 2000, a poza tymi obszarami 19,4%.

Tabela 1. Wybrane cechy gospodarstw rolnych charakteryzujące ich poziom rozwoju gospodarczego
 Table 1. Selected characteristics of farms, indicating their economic development level

Wyszczególnienie/Specification	Jedn./Units	Gospodarstwa zlokalizowane/Farms located	
		na terenie/ in the Natura 2000	poza obszarem/ outside the Natura 2000
Liczba gospodarstw/Number of farms	szt./pcs.	125	463
Gospodarstwa według grup obszarowych użytków rolnych/Farms by area groups of agricultural land:			
- do 5 ha	%	1,6	4,1
- 5-10 ha		10,4	9,9
- 10-30 ha		34,4	36,8
- 30-50 ha		14,4	19,4
- 50-100 ha		16,0	18,8
- powyżej 100/more than 100 ha		23,2	11,0
Średnia powierzchnia całkowita/Average total area	ha	72,5	52,6
Średnia powierzchnia użytków/Average area of agricultural land		49,1	42,4
Średnia powierzchnia gruntów ornych/Average area of arable land		32,9	31,6
Gospodarstwa bez siedliska/Farms with no habitat	%	25,6	20,5
Gospodarstwa bez inwentarza/Farms with no livestock	%	64,0	58,1
Gospodarstwa uzyskujące przychód ze sprzedaży płodów rolnych/ Farms having revenues from sales of crops	%	59,7	67,9
Średnia wartość sprzedaży/Average value of sales	zł/haUR/ PLN/ha AL	1378,02	1401,3
Udział przychodu ze sprzedaży w przychodach ogółem/ Share of revenues from sales in total revenues:			
- 0%	%	40,3	32,1
- do 19,9%		21,0	26,2
- 20-39,9%		31,6	21,5
- 40-59,9%		24,6	20,0
- ponad/more than 60%		22,8	32,3

Źródło: badania własne

Source: own study

Cechą charakterystyczną gospodarstw uczestniczących w programie rolnośrodowiskowym był także ich niski stopień powiązania z rynkiem. Około 1/3 gospodarstw realizujących zobowiązania rolnośrodowiskowe w ramach PR nie uzyskiwało przychodu ze sprzedaży płodów rolnych [Brodzińska 2013]. Jednak wyższy odsetek tych gospodarstw na obszarach ESE N2000 (40,3%) jest uzasadniony, ponieważ gospodarstwa rolne na obszarach szczególnie cennych przyrodniczo powinny pełnić również inne funkcje niż produkcyjne [Wilkin 2010, Duer 2010]. Chodzi głównie o dostarczanie dóbr publicznych, przez podejmowanie działań mających na celu zachowanie półnaturalnych wiejskich siedlisk fauny i flory. Wychodząc z takiego założenia, analizowane kryteria (posiadanie siedliska, zwierząt, czy uzyskiwanie przychodów ze sprzedaży płodów rolnych) nie byłyby tak istotne, gdyby gospodarstwa te realizowały głównie pakiety przyrodnicze. Z przeprowadzonych badań wynika jednak, że pakiet ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk na obszarach ESE N2000 realizowało 27,2% rolników, natomiast 13,6% rolników realizowało wariant tego pakietu poza obszarami ESE N2000, a 4,8% realizowało oba warianty równocześnie. Łącznie 36% gospodarstw częściowo lub całkowicie położonych na obszarach ESE N2000 realizowało pakiet chroniący zagrożone gatunki ptaków i siedlisk przyrodniczych,

a poza tymi obszarami zobowiązania takie podejmowało 7,8% objętych badaniami gospodarstw rolnych. Należy również podkreślić, że wszyscy rolnicy realizowali wariant 5.1. ochrona siedlisk lęgowych ptaków. W objętych badaniami gospodarstwach w ramach tego wariantu wspierano 654,4 ha⁵. Ponadto jedno gospodarstwo realizowało wariant 5.3. szuwały wielkoturzycowe (na powierzchni 101,3 ha) i jedno wariant 5.6. półnaturalne łąki wilgotne (na powierzchni 19,6 ha)⁶. Łącznie powierzchnia wspierana w ramach pakietu 5. stanowiła w objętych badaniami gospodarstwach 12,6% powierzchni użytków rolnych. Trudno w tej sytuacji stwierdzić, że program rolnośrodowiskowy w sposób wymierny wspiera właśnie gospodarstwa rolne zlokalizowane na obszarach ESE N2000 i stwarza im szanse rozwoju. Z przeprowadzonych badań wynika, że aż 72,8% rolników – beneficjentów PR, których gospodarstwa znajdują się na obszarach Natura 2000 otrzymuje wsparcie w takiej samej wysokości jak beneficjenci PR poza tymi obszarami. Niezależnie od lokalizacji największy odsetek gospodarstw rolnych (ponad 66%) realizował pakiet rolnictwo ekologiczne oraz pakiet ekstensywne trwałé użytki zielone (34,1%). Różnice w zakresie realizowanych pakietów dotyczyły przede wszystkim pakietu rolnictwo zrównoważone i ochrona gleb i wód, których realizacji prawie czterokrotnie częściej podejmowali się rolnicy podejmujący zobowiązania rolnośrodowiskowe poza obszarami ESE N2000 (tab. 2).

W opinii około 48% objętych badaniami beneficjentów PR ich gospodarstwa mają szansę rozwoju, przy czym rolnicy na obszarach ESE N2000 widzą ją częściej w zakupie ziemi (48,3%), natomiast pozostali rolnicy w zakupie sprzętu rolniczego (44,1%). Z kolei szanse w pozyskaniu

Tabela 2. Realizacja pakietów programu rolnośrodowiskowego w objętych badaniami gospodarstwach rolnych
Table 2. Realization of agri-environmental programme packages in surveyed farms

Wyszczególnienie /Specification	Gospodarstwa zlokalizowane/ Farms located:			
	na terenie/ in the Natura 2000		poza obszarem/ outside the Natura 2000	
	n	%	n	%
Rolnictwo zrównoważone/Sustainable farming	6	4,8	80	17,3
Rolnictwo ekologiczne/Organic farming	83	66,4	316	68,3
Ekstensywne trwałé użytki zielone/Extensive permanent grasslands	43	34,4	158	34,1
Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza obszarami Natura 2000/Protection of endangered birds species and natural habitats outsider Natura 2000 areas	17	13,6	36	7,8
Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach Natura 2000/Protection of endangered birds species and natural habitats in Natura 2000 areas	34	27,2	-	-
Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie/Preservation of endangered genetic plant resources in agriculture	-	-	2	0,4
Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie/Preservation of endangered genetic animal resources in agriculture	2	1,6	5	1,1
Ochrona gleb i wód/Protection of soil and water	6	4,8	83	17,9

Źródło: opracowanie własne

Source: own study

⁵ W objętych badaniami gospodarstwach rolnych ten wariant pakietu przyrodniczego był realizowany na powierzchni od 1,59 ha do 48,3 ha, średnia powierzchnia wyniosła 19,8 ha.

⁶ Z danych Systemu Informacji Zarządczej ARiMR wynika, że w 2011 r. na terenie województwa warmińsko-mazurskiego wariant 5.1. realizowany był na powierzchni 5826,78 ha, wariant 5.5. – 139,02 ha, a wariant 5.6. – 101,75 ha. Inne wspierane w ramach PR w woj. warmińsko-mazurskim warianty omawianego pakietu przyrodniczego to: 5.2. – mechowiska (0,66 ha), 5.5. – murawy ciepłolubne (0,98 ha), 5.7. – półnaturalne łąki świeże (5,48 ha) i 5.10. – użytki przyrodnicze (15,78 ha). Należy również podkreślić, że w 2012 r. wzrosła przede wszystkim powierzchnia objęta wsparciem w ramach wariantu 5.1. o 36,2% (do 7935,92 ha), natomiast w pozostałych wariantach wzrost był nieznaczny.

Tabela 3. Opinie beneficjentów PR na temat możliwości rozwoju gospodarstw rolnych
 Tabela 3. *Opinions of beneficiaries of A-EP about possibilities of farm's development*

Wyszczególnienie/ <i>Specification</i>	Beneficjenci gospodarstw zlokalizowanych/ <i>Beneficiaries of farms located</i>			
	na terenie/ <i>in the</i> Natura 2000		poza obszarem/ <i>outside the</i> Natura 2000	
	n	%	n	%
Gospodarstwo ma szanse rozwoju/ <i>Farm has chance for development</i>	60	48,0	220	47,5
- zmiana kierunku produkcji/ <i>change the direction of production</i>	2	3,3	14	6,3
- zakup ziemi/ <i>land purchase</i>	29	48,3	85	38,3
- zakup zwierząt hodowlanych/ <i>purchase of breeding material</i>	11	18,3	25	11,3
- zakup sprzętu rolniczego/ <i>purchase of agricultural equipment</i>	21	35,0	98	44,1
- pozyskanie dodatkowych źródeł dochodu/ <i>additional sources of income</i>	16	26,7	67	30,2
Gospodarstwo nie ma szans rozwoju/ <i>Farm hasn't got see chance for development</i>	53	42,4	192	41,5
- jest lokatą kapitału/ <i>is investment of capital</i>	20	37,7	57	29,7
- brak środków finansowych/ <i>lack of financial funds</i>	4	7,5	64	33,3

Źródło: opracowanie własne

Source: own study

dodatkowych źródeł dochodu upatruje 26,7% rolników na obszarach Natura 2000 i 30,2% rolników poza tymi obszarami. Znaczny odsetek objętych badaniami beneficjentów PR zarówno na obszarach ESE N2000 (42,4%), jak i poza tymi obszarami (41,5%) nie widzi szans rozwoju. W przypadku gospodarstw położonych poza obszarami ESE N2000, przyczyną jest najczęściej brak środków finansowych na rozwój (33,3%), natomiast dla 37,7% beneficjentów PR gospodarstwa zlokalizowane na obszarach ESE N2000 są lokatą kapitału (tab. 3). Należy również podkreślić, że 32,6% obecnych właścicieli tych gospodarstw, nabyło je po 2008 r. Poza obszarami ESE N2000 odsetek ten wyniósł 18,3%. Właściciele objętych badaniami gospodarstw na obszarach ESE 2000 są dobrze wykształceni, 48% z nich posiada wykształcenie wyższe, ale wyższe rolnicze już tylko 13,6% (poza obszarami ESE N2000 jest to odpowiednio 34,5 i 7,6%). Dane te wskazują na inwestycyjny charakter znacznej części gospodarstw uczestniczących w PR, który jest bardziej widoczny właśnie na obszarach ESE N2000. Trzeba mieć świadomość, że ich właściciele będą poszukiwać sposobów na optymalizację korzyści finansowych również w zakresie możliwych do otrzymania środków za świadczenie usług na rzecz środowiska. Należy również pamiętać, że celem gospodarstwa rolnego może być świadczenie usług (w tym na rzecz środowiska), które będą generowały dochód w gospodarstwie. Jednak na obszarach szczególnie cennych przyrodniczo ważna jest nie tylko umiejętność optymalizowania wyniku ekonomicznego gospodarstw rolnych, ale również poczucie odpowiedzialności społecznej i poziom świadomości ekologicznej ich właścicieli.

Podsumowanie

W ramach PROW 2007-2013 jedynym, dodatkowym wsparciem finansowym gospodarstw rolnych na obszarach ESE N2000 jest zwiększona płatność do pakietów przyrodniczych. Z przeprowadzonych badań wynika, że otrzymuje ją 27,2% gospodarstw. Badania wykazały również, że na obszarach ESE N2000 częściej, niż na pozostałym obszarze beneficjentami PR są rolnicy, którzy nabyli gospodarstwa po 2008 r. i traktują je jako lokatę kapitału. Jednocześnie znaczny odsetek gospodarstw jest w niewielkim stopniu powiązanych z rynkiem, a beneficjenci PR, którzy dostrzegają szanse rozwoju swoich gospodarstw, widzą je głównie w powiększaniu ich powierzchni. W tym kontekście perspektywa wprowadzenia w ramach WPR 2014-2020 zmian w programie rolnośrodowiskowo-klimatycznym oraz wprowadzenie płatności dla obszarów

Natura 2000 może spowodować, że wzrośnie liczba gospodarstw, dla której subwencje rolnicze są jedynym źródłem przychodu w gospodarstwie. Zarządzający takimi gospodarstwami dochód zwykle inwestują w inne przedsięwzięcia. Oznacza to, że w przypadku zmniejszenia subwencji ta grupa gospodarstw może poszukiwać innych kierunków użytkowania posiadanych zasobów ziemi, niekoniecznie przyjaznych środowisku.

Literatura

- Brodzińska K. 2012: *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, [W:] *Stan obecny i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim do 2020 roku*. Wyd. Urząd Marszałkowski Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 53-78.
- Brodzińska K. 2013: *Determinanty środowiskowe i gospodarcze wdrażania program rolnośrodowiskowego*, Rozprawy i monografie nr 187, UWM, Olsztyn.
- Duer I. 2010. *Dobra publiczne użytkowane i dostarczane przez rolnictwo – wspierane w ramach programu rozwoju obszarów wiejskich*, Studia i Raporty IUNG-PIB, 21, s. 85-96.
- Mandal F.B. 2011: *Human Behavior and Biodiversity Loss: A theoretical Analysis*, Journal of Human Behavior in the Social Environment, 21, s. 601-605.
- Slotweg R. 2005: *Biodiversity assessment framework: making biodiversity part of corporate social responsibility*, Impact Assessment and Project Appraisal, 23, 1, s. 37-46.
- Wilkin J. 2010: *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie*, [W:] J. Wilkin (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Wyd. IRWiR PAN, Warszawa.
- Zegar J. S. 2011: *Szanse rolnictwa zrównoważonego na terenach Natura 2000*, [W:] A. Bołtromiuk (red.), *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000*, IRWiR, Warszawa, s. 293-324.

Summary

The purpose of this article is to define of direction for using of agricultural land located in the disposal of beneficiaries of AEP and the possibility of the development of the farms located in EEN N2000 within the agri-environmental programme. The research was carried out in 2011 and covered 588 farms, including 125 farms located in EEN N2000. The research results proved that a large proportion of farms without habitat (25.6%), no livestock (64%) and farms don't having revenues from sales of crops (40.3%) was observed in areas of ESE N2000. This means that in the case of limited agricultural subsidies this group of farms may seek other directions for use of the resources of agricultural land, not necessarily environmentally friendly.

Adres do korespondencji
dr Katarzyna Brodzińska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Agrobiznesu i Ekonomii Środowiska
Plac Łódzki 2, 10-957 Olsztyn
tel. (89) 253 39 23
e-mail: katarzyna.brodzinska@uwm.edu.pl